

לכן נלע"ד דהלל ל"ה דבר בפ"ע אלא עיקר תק"ח להיות קבוע בתפלה והוא חלק מן התפלה. ואע"ג דתנינן במגילה דזמנו כל היום ה"י בדיעבד דאפי' כשאומרו בפ"ע יצא אבל לכתחלה קבעוהו חכמים בתפלה כמו שקבעו קדושות והבדלות וכל הזכרות המאורע בתפלה וכן נפילת אפים ווידוי דיוה"כ וקבעו מקום ההלל בסוף התפלה בסמוך לה שע"י תכיפתו לתפילה נעשה כחלק ממנה – ולפ"ז אתי שפיר הנידון במשנה וגמ' לאיזו תפלה שייך ההלל לשחרית או למוסף, ומכאן סייעתא להסמ"ג בסי' קל"א שהבאתי לעיל דמדמה הלל לנפילת אפים לעניין תכיפתו לתפילת י"ח.

דברי תוספות

דברי תוספות

ד.

דברי תוספות

תיק של ספר-תורה²

אוצר החכמה

א.

כל הדר בארץ-ישראל בדור האחרון יכול להתבונן ולבחון מנהגיהם של עדות ישראל בכל ארצות פזוריהם, שהרי כמעט שאין לך עדה או שבט מישראל שאין להם בית כנסת משלהם בא"י.

אוצר החכמה

רואים אנו בארץ ישראל שתי צורות של התיק שספר-תורה מונח בו. הצורה האחת, שאנו מכנים אותה בשם "אשכנזית": יריעות הספר נגללות סביב שני "עצי חיים" שקצותיהם בולטים למעלה ולמטה, שני חלקי הספר כרוכים בחגורת בד צרה וארוכה, הנכרכת סביב הספר כמה פעמים, ומעל הספר מולבש "מעיל" ו"המזרחית" - שבה נוהגים בארץ-ישראל כל בני עדות המזרח, המכונים בשנים האחרונות בשם הספרדים: הספר מונח בתוך תיק בצורת גליל עגול עומד על שוליו. התיק מורכב משני חצאים שכל אחד מהם הוא חציו של גליל החתוך לארכו ויש לו קיבועים בתחתית כל "מחצית" ובתקרתה. חודי העמודים בולטים למעלה מן התקרה כדי שאפשר יהיה לשים עליהם את ה"רמונים". שתי המחציות מחוברות מאחוריהן לארכן ע"י צירים, ומתחברות זו לזו ונסגרות מלפניהן ע"י וויס. שני עמודי העץ שבשתי המחציות מרוחקים זה מזה, כך שבין גילי היריעות ישנו ריוח שבו גלוי לעיני הקורא כ"עמוד" אחד של הכתב או קצת יותר. סביב יריעות הספר אין כורכים באיזור, אין לספר "מעיל", וגם אפשר להוליכו בין פתוח ובין סגור. עצם התיק עשוי עץ ומצופה בד או כסף או זהב – הכל לפי עשרו של בעליו.

אמרו חז"ל: מנהג ישראל תורה הוא. לכן נתתי דעתי לחקור את מקורי המנהגים האלה והשתלשלותם. אתחיל מסיפא לרישא – מן המנהג בדורנו ולמעלה, בדורות הקדומים, כפי מה שהעלתה מצודתי מתוך דברי הפוסקים והמפרשים הדנים בעניינים השייכים לכך.

ב.

ראשית כל להווי ידוע שאין חלוקת המנהגים מכוונת כלל למה שנהוג לחלק כיום בין "אשכנזים" ל"ספרדים", כאשר יבואר לקמן.

בצורת התיק ה"מזרחית" נוהגים כיום יהודי מצרים ולוב שבאפריקה וכל יהודי מדינות אסיה, למן תימן ועד בוכרא, חוץ מיהודי תורכיה הנוהגים בצורה האשכנזית.

בצורת המעיל האשכנזית נוהגים כל יהודי אירופה, בין אשכנזים ובין ספרדים, איטלקים ובני חצי האי קרים, וכן היהודים ה"מערבים" (תושבי צפון אפריקה: טונים אלג'יר ומרוקו).

הגבול האפריקאי בין התיק ה"מזרחי" ל"אשכנזי" הוא הגבול המחלק בין הנקראים יהודי לוב ליהודים ה"מערבים". הגבול התורכי הוא בין מושבות היהודים הנקראים ספרדים-איספניולים ובין היהודים הסוריים בדרום ובין הקורדים במזרח. יהודי שאר הגלויות, כגון אמריקה ואוסטרליה ודרום אפריקה, כמעט כולם אינם יושבים בארצותיהם מדורות קדומים אלא הגרו לשם בזמן האחרון, ומנהגיהם כבארצות מוצאם.

עוד יש לציין כי היהודים המערבים והאיספניולים (מתורכיא ויון) מקבלים עליהם בבואם לארץ ישראל את המנהג המזרחי ועושים תיקים לספרי התורה שלהם, מה שאין כן האשכנזים מחזיקים במנהגי ארצות מוצאם.

מתוך דברי הפוסקים והתשובות הדנים בעניני גלילת ספר תורה וכדומה אנסה לברר כיצד נהגו בדורות הקדומים.

ג.

למנהג ארצות צרפת ואשכנז יש בידינו הוכחות שעוד באלף החמישי נהגו שם כמנהג האשכנזים בימינו:

במחזור ויטרי (נשלם בשנת³ ר"א תתקס"ח): המפטיר אינו מפטיר עד שיגלל ס"ת, והאידנא נהוג עלמא מכי התחיל לגולל, דלאו דוקא עד שיגלל קאמר. – בתיק המזרחי אין כלל גלילה לאחר קריאת התורה.

המנהיג (לוניל, צרפת, בסוף האלף החמישי) בהלכות שבת סימן כ"ו, קורא תגר על מנהג ספרד, שאין בולטין העמודים של ס"ת מלמטה (עי' לקמן סעיף ז'). – משמע שבמקומו בצרפת היו העמודים בולטים למטה כמו אצל האשכנזים בימינו.

המרדכי (נפטר ה"א צ"ח) כותב בסוף מגילה: קבלתי ממורי ה"ר אליעזר מגרמיזא: מעיל שתפור תחתיו פשתן צריך להשים צד המעולה על הס"ת. עוד כתב שם, ומובא בבית יוסף או"ח קמ"ז: וכן המשפט שיכול לקנות להושיט המעילים לגולל ואין הגולל יכול למחות בו וכו'.

הטור (או"ח קמ"ז) מביא לשון אביו הרא"ש (היה באשכנז בתחילת האלף השישי ואח"כ ברח לספרד. בנו ר"י בעל הטורים היה בעיקר בספרד, אבל הוא נמשך בפסקיו אחר אביו הרא"ש): ואמר ר' שפטי' א"ר יוחנן הגולל ס"ת גוללו מבחוץ וכשהוא מהדקו מבפנים, פירוש כשהספר עומד לפניו יהפוך הכתב אליו ויתחיל לגלול מבחוץ, ואחר גמר הגלילה יהדק סוף

המטפחת מבפנים, שכשיבוא לקרות בו ימצא ההידוק מבפנים ולא יצטרך להפך הספר לצד ההידוק.

הב"ח (שם) הביא מן המרדכי שגם אצל מהר"ם מרוטנבורג (רבו של הרא"ש) היתה הגלילה האשכנזית, אבל הוא היה מגביה את ספר התורה כשפני הכתב אל העם, ולא כהאשכנזים בימינו.

מהרי"ל, אבי מנהגי אשכנז, (נפטר ה"א קפ"ז) כותב: ואין לגלול במפה הקרועה (מובא בהגהת רמ"א לאו"ח קמ"ז).

תרומת הדשן (נפטר בנוישטאט שע"י וינא בשנת ר"כ) מזכיר בדבריו "מעילים של ס"ת" - מובא ברמ"א או"ח רנ"ד.

כמו כן מוזכרים מנהגי הגלילה האשכנזית אצל פוסקי מדינות אשכנז האחרונים: רמ"א — נפטר של"ג. לבוש - שע"ב. ב"ח - ת'. ט"ז - תכ"ז. מגן אברהם - תמ"ג. וכן כל אחרוני האשכנזים הבאים אחריהם עד ימינו אלה מזכירים את הגלילה האשכנזית.

ד.

גם באיטליא ודרום צרפת (פרובינציא) נהגו במנהג האשכנזים עוד בתחילת האלף השישי:

המאירי (פרובינציא ה"א ט' - ס"ו) כותב בבית הבחירה למגילה דף כ"ו: שפעמים שוטחים אותה (את היריעה שבתוך ההיכל לפני הס"ת) על שולי הארון להושיב עמודי הספר עליה. וכן שלפעמים פורסים הספרים עליה כשהש"ץ מסדר אותם לקריאת מחרתם.

בשו"ת מהר"י קולון (היה בצרפת ובעיקר באיטליא. ק"פ - ר"מ) שורש נ"ד, המובא בבית יוסף (או"ח קמ"ז) מדובר על החזן האוחז ס"ת בין ברכיו והגולל עומד כנגדו לגוללו במטפחת. הוא כותב על מנהגו "שכן פשט המנהג בכל תפוצות ישראל אשר שמענו שמעם".

בפחד יצחק (יצא לאור באיטליא בש' תק"י) כתוב בערך גלילת ספר תורה: אבל עכשיו שנוהגין שאחד מגביה ואחד גולל, הכתב יהיה כנגד המגביה, וכן נוהגים, כי הוא עיקר הגולל והאוחז הס"ת.

עדות על הזמן האחרון מצאתי במאמרו של הפרופ' ברלינר על בתי הכנסת באיטליא בשנת תרל"ג, שנדפס בירחון "בית הכנסת", תל-אביב, סיון, תש"ז.

ה.

על המנהג האשכנזי בארצות הבלקנים ותורכיא מצאתי מקורות רק מן התקופה שלאחר גרוש ספרד (רנ"ב) והלאה:

הר"י בן חביב (נולד בספרד ר"כ ונפטר בסלוניקי רע"ו) כותב בתוך דבריו שהובאו בבית יוסף לאו"ח קמ"ז: הגלילה בזמנינו היא באיזור ארוך וגוללים אותו על הספר פעמים רבות.

ה"כנסת הגדולה" (נפטר באיזמיר, תל"ג) בשירי כנה"ג לאו"ח סי' קמ"ז (על דברי הב"י ב') כותב: ומנהג קושטא כמו שנראה מספר המפה (רמ"א) שאחד מגביה הס"ת מן התיבה

ויושב בספסל וא' גוללו, ואחורי הס"ת כנגד הגולל, אבל במקומות הללו תירא ואיזמיר ראיתי מנהגים שונים, יש מהם מניחים הס"ת מעומד בתיבה, אחד אווחו ואחד גוללו, ויש מהם נוהגים לגלול הס"ת כשהוא מושכב בתיבה לקרות, שאווחו אותו חוץ לתיבה ומסמיכין ראשי העמודים על התיבה וגוללין אותו; ונראה שנהגו כן לצאת י"ח כל המחלוקות, דלפי המנהגין האלו לעולם פני הכתיבה אצל האוחו ואצל הגולל⁴.

1.

על מנהג ארצות "המערב" לא מצאתי כמעט כל הוכחות מדברי הפוסקים בדורות שעברו. לפי עדויות עולי הארצות ההן נוהגים שם כיום כמנהג ה"אשכנזי", אבל בשינוי קצת. כי האשכנזים באר"י ובאירופא נוהגים לכרוך על ספר התורה איזור ארוך וצר, המעריבים נוהגים לכרוך מטלית ארוכה ורחבה שלאחר הגלילה היא מכסה את כל יריעות הספר עד שלא נראה מהן מגולה כלום, ואח"כ מלבישים את הספר שני מעילים, מעיל תחתון של משי ומעיל עליון מרוקם ומעוטר בקישוטים.

על מנהגם בדורות הקדומים מצאתי רק בפירוש רבנו חננאל (חי בקירואן בערך בש' ד"א תשכ"ה-תתט"ו) למסכת מגילה דף כ"ו ע"ב: וכן פריסה שכוּפלין אותה ופורשין עליה ס"ת או פורסין אותה על ס"ת, כמו"כ מובא בתוספת שם ל"ב ד"ה גוללו מבחוץ וכשהוא מהדקו מבפנים, פירש רבנו חננאל דקאי אקשר מטפחת, כשקושר מטפחת סביב הס"ת יהא הקשר מבפנים כלפי הכתב, שאם יהי מאחוריו, כשיפתח הס"ת יהי צריך להופכו על הכתב להתיר הקשר ואין זה דרך כבוד – משמע מדבריו שנהגו כאשכנזים, אבל קשה לדון איך היה המנהג במשך כל תשע מאות השנים שעברו מאז ועד היום (ועיין לקמן במאמרנו סעיף ט').

2.

על המנהג בארץ ישראל ושאר ארצות המזרח אין בידינו הוכחות מרובות, אבל בכל זאת מתקבלת תמונה כי במשך הדורות נהגו כמנהג המזרח בימינו:

רב האיי גאון (בבל ד"א תרצ"ט-תשצ"ח): ונשאל מרבינו האיי לענין מי שנהגו להוציא ס"ת מן תיקו בשעת סיום ביום טוב אחרון של חג, והשיב... מותר, והוא שלא יראה ערום – אוצר הגאונים, חלק התשובות סוף מגילה.

4 האשכנזים באירופה העושים את ההגבהה אחר קרה"ת אינם נוהרים בזה כ"כ, כי בשעת הגלילה יושב המגביה ואוחז ב"עצי חיים" התחתונים כשפניו כנגד הכתב, אבל הגולל האוחז ב"עצי חיים" העליונים עומד כנגדו ופניו אל אחורי ספר התורה. רק אצל חסידי חב"ד נוהג המגביה לחזור ולהניח את הספר הפתוח לאחר ההגבהה על גבי הבימה ולגללו לבדו על הבימה, ובחלקו של "הגולל" עולה רק קשירת האיזור סביב הספר הגולל.

בארץ ישראל נוהרים בזה רק בני היישוב הישן החסידים, הנוהגים לעשות להגבהה לפני קריאת התורה, כמנהג הספרדים, ולאחר הקריאה אין צורך לגלול כלל, רק לקשור האיזור סביב הספר.

ר' מנחם בר' פרץ החברוני כותב במכתבנו משנת ד"א תתקע"ח: והעמדתי ס"ת (בירושלים) על עמוד שיש במזבח – נדפס ב"המעמר" ג' עמ' 46-36.

במסעו של ר' עובדי' מברטנורא משנת ר"מ בדברו על הס"ת שבקאהיר המיוחס לעזרא הסופר הוא מספר כי הספר עצמו איננו ונשאר רק הנרתיק, ומדליקין לפניו נר תמיד.

בשו"ת רדב"ז (עיקר רבנותו הי' במצרים ובאר"י, רל"ח-שכ"ט) חלק ג' סימן תק"ל נשאל "למה נהגו להעמיד הס"ת מעומד (בארון הקודש), והלא מושכב הוא יותר טוב שכן היו הלוחות בארון. תשובה: שאלה זו נשאלה לפני הר"י והר"ת ז"ל ושאלת למה אין משכיבין הס"ת בארון כמו הלוחות יפה שאלת, ור"ת פירש בתשובה שכן הוא יותר טוב מטעם זה, ואלו נזכרתי כשעשיתי הארון הרחבתי, ע"כ. ואני רואה בכל גלילות ישראל ממזרח שמש עד מבואו נהגו להעמידו עומד, ומנהג אבותינו תורה הוא. ולפיכך נראה לי דבשלמא לוחות לאו לקריאה קיימי ולפיכך מושכבות בארון, אבל ס"ת לקריאה עומד ומשום הכי בעינן שיהי' מונח מוכן לקרות בו. ותו, בשלמא לוחות מנח להן כי ארחייהו ארחבן ולא אחודן, אבל ס"ת עגול הוא זה דרך הנחתו⁵. ותו... דר"ח אזיל לה לשיטתי דאמר נמי במזוזה מושכבת כס"ת ולוחות, והרמב"ם ז"ל ורוב מפרשים חלוקים עליו, וכי היכי דפליגי עלי' במזוזה פליגי עלי' בהנחת ס"ת...
אחר החסידות 1234567
אוצר החכמה 1234567
אוצר החכמה 1234567

במסע משנת ת"י (מסעות ארץ ישראל, יערי, עמ' 302) מסופר על ס"ת בבית כנסת עתיק בכפר ג'ובר הסמוך לדמשק המונח בתיק.

בספר פרי האדמה (נדפס בתקע"א) כתוב שמנהג ירושלים להוליך ס"ת מארון הקודש לתיבה כשהוא פתוח. הוא מביא כן גם בשם מורו זקנו הלכות קטנות סי' רנ"ה.

במסע משנת ת"ק (מסעות א"י ליערי) מסופר על ספר התורה של הר"י אבוהב הנמצא בצפת, שהי' בתוך תיק.

אמנם בתשובות מהרי"ט (נולד בצפת ונפטר בקושטא בש' ת"ד) סימן קל"ו מדובר על המנהג האשכנזי, אבל אפשר שהשאלה באה מארצות תוגרמה ששם נהגו כך.

ח.

על המנהג בספרד נמצאות הוכחות הנראות כסותרות, ואולי היו נוהגים להניח את ספר התורה בתיק שצורתו שונה מן המנהג המזרחי שבימינו:

בעל "המנהיג" הצרפתי (סוף אלף החמישי) כותב בהלכות שבת סי' כ"ו: אך המנהג שנהגו בכל ספרד שאין בולטין עמודי ס"ת למטה כלל אלא למעלה, ובגלילתה לאחר קריאתה מעמידה החזן על התיבה במקום שיושב, אינו מנהג כשר אלא ראוי להעבירו, ואי איישר חילי אבטליניה, לפי מה שאמרו חכמים: עשרה שקראו בתורה גדול שבכולן גולל ס"ת, וכשהוא גולל גוללו מבחוץ ואין גוללו מבפנים (סוף מגילה), וכל זה מפני כבוד התורה, וכשמוטלת בספסל במקום

שיושבין אין זה כבוד התורה, ועוד שהגליונות מתקלקלין ומתמעטין משיעורן, ועוד שאסור לישב כנגד התורה וכו' – הרי לפנינו צורה של תיק מיוחדת במינה, כמובן מדבריו.

רבינו ירוחם¹²³⁴⁵⁶⁷ (ספרו תולדות אדם וחוה נתחבר בטולידא שבספרד בש' ה"א צ"ד) כותב על "מכסה שעושין לספרים על הקרשים שעל הספרים, אשר אותו מכסה עשוי לשמור אותו המכסה הא' שעל הספר" (מובא בבית יוסף יו"ד רפ"ב) - משמע כמנהג המזרחי.

בשו"ת הריב"ש (רוב ימיו היה בספרד, ומשנת קנ"א עד קס"ח היה באלג'יר) בתשובה לבנאה סי' ל' מובאת שאלה על "מעשה שהי' כי יהודי היה מתפלל על ראש הבימה ביום שבת, וכשהי' גולל ס"ת בתוך התיק נקרע הס"ת מן הגליון שלמטה במקום התפירה ונכנס בתוך הדף וכו'". יש על זה שלש תשובות¹²³⁴⁵⁶⁷ (סימנים ל' ל"א ל"ב) ובסוף סי' ל"ב כתב: ודע כי החזן שגלל ס"ת בתוך התיק טעה, דבמסכת מגילה גרסינן "כשהוא גולל גוללו מבחוץ וכשהוא מהדקו מהדקו מבפנים" ופי' בו מחוץ לתיק, כדי שלא יקרע. ואע"פ שיש מפרשים בענין אחר, מבחוץ, לצד התופס אותו, אלא שיהיו פני הספר כלפי הגולל, גם פירוש הראשון נכון וצריך להזהר בו.

גם בדברי הריב"ש צריך עיון לקביעת המנהג בימיו, כי בתיקים "המזרחיים" בימינו גוללים תמיד את הספר בתוך התיק, גם לא כ"כ קל להוציא את העמודים מתוך התיק. (כן יש לברר אם תשובה זו נכתבה לספרד או לאחת מערי המערב. היכן נמצאה העיר בנאה הנ"ל?).

באנציקלופדיא "אוצר ישראל" בערך סיציליא בקטע על "פורים סיציליא" מסופר שיהודי סארגוסא שבספרד היו יוצאים לקראת המלך בתיקים ריקים של ספרי תורה. בשנת ק"פ הלשינו עליהם, אבל אליהו הנביא בא והעיר באמצע הלילה את שמי הקהילות, שהלכו והכניסו את ספרי התורה אל תוך התיקים. למחרת, כשפתח המלך את התיקים כדי לבדוק את דברי המלשין מצאם מלאים - מכאן ברור שהיו נוהגים כמנהג המזרחי.

במסעו של ר' עובדיה מברטנורא משנת ר"מ (ספר המסעות של אייזנשטיין)¹²³⁴⁵⁶⁷ מסופר כי בפלירמו שבסיציליא נמצאים ספרי התורה בהיכל בנוי אבן ולא בארון, והם מונחים על דף עץ עם נרתיקים ועטרותיהם בראשיהם ורימונים של כסף ובדולח בראשי העמודים. יהודי סיציליא מוצאם מספרד ממחוז סרגוסא, כמוזכר באוצר ישראל בערך סיציליא הנ"ל.

הר"ן (חי בברצלונא שבספרד בש' פ'-ק"כ) כתב בסוף מגילה, והובאו דבריו בבית יוסף או"ח קמ"ז: גוללו מבחוץ – למי שאוחז אותו קאמר שתהא הכתיבה כלפי הגולל ולא כלפי מי שאוחז ס"ת. וכשהוא מהדקו – שמי שאוחז ס"ת מהדק אותו אחר שנגלל כדי שיעמוד מהדק – צריך שתהא הכתיבה כלפי המהדק ולא כלפי הגולל. כללו של דבר, הכתיבה ראויה שתעמוד כלפי אותו שעוסק בס"ת מפני כבוד התורה. ואחרים פירשו שהיו נוהגים שהיה ס"ת נתון בתיק, ומשום הכי קאמר שאם רצה לגוללו מצד זה לצד זה, שגוללו מבחוץ, כלומר שמוציאו מן התיק ואין גוללו מבפנים שמא יקרע. וכשהוא מהדקו, כלומר שמהדק הכרך אחר שנגלל, נותן הספר בתיק ואח"כ מהדקו שם ואינו רשאי להדקו מבחוץ שאין זה כבודו.

הפירוש הראשון מתאים למנהג האשכנזי והשני – למזרחי. נראה שבמקומו ובזמנו היה נהוג המנהג האשכנזי, כי בפירוש השני הוא מדגיש "שהיו נוהגים שהיה ס"ת נתון בתיק"

— משמע שבימיו לא נהגו כן. גם בדברי הר"י בן חביב שהובאו במאמרנו לעיל בסעיף ה' צריך עיון אולי נכתבו בהיותו עדיין בספרד, כי הוא נולד בספרד, ויצא משם כנראה בזמן הגירוש בשנת רנ"ב.

אחר זמן שמתי אל לבי שאולי יש לחלק בין מנהג ספרד הערבית לספרד הנוצרית. בראשונה נהגו במנהג המזרחי, ובשניה - באשכנזי. אבל הדבר צריך עוד עיון ובירור במקורות.

ט.

סיכום המקורות. מדברי הגמרא עצמה בסוף מגילה ובדף כ"ו קשה לעמוד על בוריי של דברים היאך הי' המנהג בימיהם.

המקורות שהובאו במאמר זה אינם שלמים, כי הדבר צריך עדיין שקידה וחיפוש מרובה בספרי הקדמונים כדי לברר את מנהגי ישראל בארצות פזוריהם במשך דורות רבים. במדינות המרוחקות כתימן ובבל ופרס וכו' וסביבותיהן כמעט שלא נתחברו ספרים בדורות הקדומים, ויכולתי רק להסתמך על מה ששמעתי מפי עולי הארצות ההן על המנהג בדורותינו. גם לא השגתי ידיעות מהימנות על מנהגי גולי ספרד ופורטוגאל שנאחזו בהולנד ובאנגליא ובהמבורג שבגרמניא. יהודי קווקאז לסוגיהם, "בני ישראל" בהודו ועוד. אבל עכ"פ מתקבלת לפנינו תמונה די ברורה על מנהגי "העולם היהודי" במשך הדורות. רק שתי שאלות סתומות נשארו לפנינו לפתור:

(א) כיצד נהגו בספרד, בצורה האשכנזית או המזרחית שבימינו, בצורה שלישית, או שהיו שם בזמן אחד כמה מנהגים?

אם נקבע שנהגו בספרד בתיק "המזרחי" או בצורה דומה לו נצטרך לומר בהכרח שגם בארצות "המערב" נהגו כך. כי יהודי ספרד יכלו להגיע שמה משני כוונים, או דרך אשכנז וצרפת או דרך צפון אפריקא, וכיון שראינו בבירור שבצרפת נהגו בצורה האשכנזית, על כרחנו נצטרך לומר שקבלו הספרדים את מנהגם דרך ארצות המערב. א"כ יהיה עלינו לפרש אחרת את דברי רבנו חננאל שהובאו במאמרנו לעיל בסעיף ו'. כמו"כ נוכרח לומר שבגלותם מספרד למדינות תוגרמה שינו את מנהגם למנהג המקום והלבישו "מעילים" לספריהם. (וצאצאיהם העולים ארצה חוזרים למנהג ספרד הקדמון להניח את הספרים בתיקים, כמנהג אר"י הקדמון).

אפשר לשער שהיתה להם גם צורה מורכבת משני המנהגים שבימינו: הספר היה אמנם מונח בתוך תיק סגור של עץ, אבל העמודים (עצי חיים) לא היו קבועים בתחתית התיק ובתקרתו כבימינו, אלא אפשר היה להוציא את הספר בנקל מתוך התיק, וכך היו עושים בשעת הגלילה ואולי גם בשעת קריאת התורה. לפי השערה זו יתיישבו דברי "המנהיג" על המנהג בכל ספרד וגם דברי הריב"ש (לעיל סעיף ח'). בזה תסולק גם התמיהה מדוע אין חוששים הנוהגים במנהג "המזרחי" בימינו לדברי הר"ן והריב"ש הנ"ל (המובאים להלכה בבית יוסף) שלא לגלול ס"ת בתוך התיק - ולא ראיתי ולא שמעתי שינהג משהו מעדות המזרח בארץ ישראל להוציא הספר מתיקו כדי לגלולו - כי דברי הר"ן והריב"ש אמורים רק לגבי הצורה השלישית הזאת, שבצורת התיק הזאת לא היה נוח לגלול בתוך התיק והיריעות

היו מתקלקלות עי"ז (כמעשה המובא בריב"ש), - מה שאין כן בצורת התיק המזרחית בימינו שהגלילה נוחה וקלה בתוך התיק יותר מאשר מחוצה לו. כמו"כ יוכל להיות שהספר המונח בתוך התיק היה עטוף במטפחת המקיפה וכרוכה על היריעות מסביבן, ומבנה התיק היה שונה משבימינו. אם כן תפול ההוכחה דלעיל מדברי רבנו חננאל שרצינו להוכיח על סמך דבריו על הקשירה במטפחת כי היו נוהגים אז במקומו כמנהג ה"אשכנזי".

אוצר החכמה

(ב) מה היה מנהג ארצות תוגרמה לפני גירוש ספרד?

לשאלה זו נוכל להשיב בבירור כי הם נהגו כאשכנזים. ושתי הוכחות לכך: א' – אם נכונה ההוכחה דלעיל שמנהג ספרד היה "המזרחי" או דומה לו, נוכל להבין שבבואם לתוגרמה שינו את מנהגם למנהג המקום, אבל אם גם במקומות מקלטם החדשים נהגו במנהג המזרחי, למה זה פתאום ישנו את מנהגם גם תושבי הארץ הקדמונים וגם גולי ספרד החדשים? ב' – ארצות תורכיאה והבלקן היו לפני גירוש ספרד חטיבה מיוחדת לעצמה, שנקראה בשמות שונים, כגון מדינת רומניא, קראה לעצמה בשם "רומי" (גם בפי הערבים מכונה ביצנץ בשם "רום") או "ארץ יון", ובכינויים "ר' פלוני מרומניא" או "ר' פלוני מארץ יון" נתכנו בספרותנו העתיקה רבים מחכמי מדינות אלו (ראה על כך במחקרו של ד"ר א. עובדיה על ר' אליהו מזרחי שנדפס ב"סיני" ואח"כ ב"כתבים נבחרים" שלו, ירושלים תש"ב, ובמקורות שצוינו שם). מדינת "רומניא" זו כללה את כל ארצות הבלקנים, תורכיאה, איי יון, חצי האי קרים, ועד לערי דרום רוסיה ולקיוב הגיעו שלוחותיה. היה להם גם נוסח תפלה מיוחד, זהו "מחזור רומניא" שנדפס כמה פעמים עד לתחילת המאה הרביעית. אבל עם גירוש ספרד, בשנת מזר"ה ישראל יקבצנו, הציף את המזרח זרם רוחני כביר שבא מספרד ו"כבש" את כל ארצות המזרח, שעמדו אז במדרגה רוחנית פחותה מגולי ספרד. רבני ספרד, בני דורו וסיעתו של מרן מחבר השו"ע, נתפנה להם מקום בראש ונפסקה הלכה כמותם ונתקבלו מנהגיהם וגם נוסח תפלתם בכל ארצות המזרח⁶. מקהילות ה"רומנים" ניצלו מן "הכיבוש הספרדי" הזה רק הקהילות

אוצר החכמה

0234567

6 דבר זה נוכל לראות עי"ז שבעבור כשני דורות לאחר גירוש ספרד כמעט שהפסיקו לגמרי להדפיס את נוסחאות התפלה המיוחדים לגלויות המזרח השונות, ונוסח ספרד נעשה הנוסח האחד כמעט לכל ארצות המזרח. סידורים בנוסח רומניא, ארם צובא, איטליא וכו' כמעט שאינם נמצאים בדורות האחרונים. ישנן מדינות "נחלשות" מבחינה רוחנית ורחוקות ממרכזי הדפוס, שלא זכו כלל שיראו נוסחאותיהן הקדומות את אור הדפוס, כגון בבל, פרס, בוכרא, תימן וכד'. ישנם אמנם כעת סידורים בנוסח בבל ופרס, אבל אין זה הנוסח הקדמון שלהם, אלא הנוסח הספרדי בשינויים מועטים (ראה בתשובות רשד"ם - מגדולי סלוניקי בדור שלאחר הגירוש – חלק אר"ח סי' ל"ה המבאר שאין חשש איסור בשנוי מנוסח לנוסח, כי עיקר מטבע שטבעו חכמים שוה לכולם, ו"הדין עם אותם התופשים סדר מנהג ספרד אשר הוא סדר צח ומסודר בפי הכל". ועליו סמכו גדולי החסידים הראשונים בשנותם מנוסח אשכנז לנוסח ספרד עפ"י האר"י ז"ל, כמבואר בכ"מ ואכמ"ל). על תימן המרוחקת לא היתה השפעה רבה כ"כ לספרי הדפוס, כי בגלל ריחוקם ועניים של התימנים השתמשו עד היום הזה בספרים בכתב יד, ואפילו ספרי דפוס הועתקו אצלם בכתב יד. לכן נשתמרו אצלם כיום שני נוסחאות: האחד "בלדי" (מקומי) שהוא הנוסח העתיק, והשני - נוסח הסידורים הספרדים המודפסים (בשינויים קצת) הנקרא אצלם נוסח "שאמי" על שם הסידורים המודפסים שהובאו אליהם מארץ-ישראל או מדמשק (בשם "שאם" קוראים היום בערבית לדמשק, אבל מצאתי בסידור רב סעדי גאון שקורא את בני ארץ-ישראל בשם "אהל אל שאם"). הנוסח הבלדי נשאר

המרוחקות והמבודדות, הלא הם יהודי קרים (קרימט'קים) אשר רק אצלם נשאר נוסח התפלה כנוסח רומניא שכמעט אבד זכרו במשך הזמן – ואם מוצאים אנחנו כיום אצל יהודי קרים ספרי תורה עטופים בצורה האשכנזית, הרי זו ראיה שכך היה מנהג רומניא העתיק.

י.

המרוחקות והמבודדות, הלא הם יהודי קרים (קרימט'קים) אשר רק אצלם נשאר נוסח התפלה כנוסח רומניא שכמעט אבד זכרו במשך הזמן – ואם מוצאים אנחנו כיום אצל יהודי קרים ספרי תורה עטופים בצורה האשכנזית, הרי זו ראיה שכך היה מנהג רומניא העתיק.

עד כאן דנתי בדבר זה רק מבחינה היסטורית עובדתית. אבל אולי אפשר לתלות את חילוק המנהגים גם בטעם הלכתי. הגמרא בסוף מגילה אומרת: "כשהוא גוללו גוללו מבחוץ וכשהוא מהדקו מהדקו מבפנים". בעלי המנהג האשכנזי מפרשים מימרא זו שתמיד צריכים להיות פני הכתב של ס"ת כנגד עושה המצוה (הגולל או המהדק), האחרים המחזיקים את הספר בתיק מפרשים "מבחוץ" ו"מבפנים" כשהספר הוא בתוך התיק או כשהוא מחוץ לתיק. דבריהם הובאו לעיל במאמרנו - אבל נראה שאין הדבר כך.

לעיל בסעיף ט' הבאתי את התמיהה על הנוהגים במנהג המזרחי ואעפ"כ אינם נוהגים להוציא הספר מתוך התיק בשעת הגלילה, וניסיתי ליישבה ע"י ההשערה שהיה להם תיק בצורה אחרת מבימינו. אינני בטוח בצדקת השערת, אבל עכ"פ לא מצאתי למישהו מגדולי האחרונים מעדות המזרח הנוהגים כך שיעיר ע"ז. גם לא מצאתי מישהו מרבני הספרדים-האיספניולים מתורכיא והבלקנים או מרבני "המערב" העולים לארץ ישראל ומשנים ממנהג אבותיהם "האשכנזי" לצורת התיק "המזרחית" שיפקפק בזה, או שיחוש לשינוי המנהג משום "אל תטוש תורת אמך". כמו"כ לא מצאתי למי מן הפוסקים שינמק את מנהגו שלו באיזה טעם הלכתי – משמע שהם סוברים שמצד ההלכה אין לחוש לשינוי המנהגים בזה.

והנה לצורת התיק המזרחי ישנה מעלה מבחינה מעשית-מציאותית על המעיל האשכנזי, כי ספרי התורה נשמרים בתוך תיק לאין ערוך יותר טוב. אצל האשכנזים גורמות ההגבהה והגלילה ושאר טלטולי הספרים לקריעת התפירות והיריעות, הקלף מתקמט ומתעקם והכתב נמחק ו"נשבר" ע"ז – מה שאין כן בספרים השמורים בתיקים. אם כנים אנחנו בדברינו הקודמים שאין לחילוק מנהגים זה כל טעם הלכתי מיוחד - ודאי שכדאי וכשר ונכון הדבר שיחזיקו גם האשכנזים באר"י את ספרי התורה בתיקים כמנהג בני המזרח, כדי להדר בכבוד התורה ובשמירתה כמנהג ארץ ישראל הקדמון. ואם תאמר "אל תטוש תורת אמך" - כדאים הם גדולי המערב והספרדים (שעלו ארצה במשך הדורות ושינו מנהג ארצות מוצאם) שיסמכו עליהם אפילו שלא בשעת הדחק, ובפרט במקום שלא מצאנו מי שיחלוק עליהם.

יא.

נסיתי להביא לפני הקורא את המקורות השונים בנידון דידן, אבל יודע אני שלא השלמתי את המסכת. נמצאים עתה ב"ה בתוכנו באה"ק חכמים רבים מארצות וממדינות שונות שיוכלו לתרום חלקם להשלמת התמונה, לאשר או לסתור את הנחותי. כמו"כ כדאי שיחוו דעתם גדולי דורנו על הצעתי למעשה שבסעיף הקודם, ויבררו וילבנו את הענין.

בכתב יד עד לפני כמה עשרות שנים שהדפיסוהו בירושלים לאחר תחילת עליית התימנים לאר"י.